

บทที่ 3

การวิเคราะห์วรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี

วรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี เป็นผลงานของสุนทรภู่กวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก

สง่า กาญจนาคพันธุ์ (2515, หน้า 18) กล่าวยกย่องผลงานของสุนทรภู่ไว้ ดังนี้

คุณวิเศษของท่านสุนทรภู่ที่ทำให้ท่านโดดเด่นกว่านิทานเรื่องอื่น ๆ นอกจากในกระบวน กลอนที่สันทัดจัดเจนเป็นอย่างยิ่งแล้ว ความเป็นปราชญ์ของท่านก็แสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้ง โดยการสอดแทรกคติทั้งทางพุทธทางพราหมณ์ ความรู้ในวรรณกรรมโบราณ คัมภีร์ไตรเพท และความรู้อันน่าอัศจรรย์ เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของโลก

การวิเคราะห์วรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี จะพิจารณาองค์ประกอบที่สำคัญบางประการ กล่าวคือ โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และแนวคิด ตัวละคร ฉาก ค่านิยม และกวีวิวัจนะ ซึ่งได้เสนอไว้โดยลำดับ

1. โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง และแนวคิด

1.1 โครงเรื่อง

วรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี เสนอเรื่องราวการผจญภัยของพระอภัยมณี และศรีสุวรรณตั้งแต่วัยหนุ่มจนกระทั่งชรา หลังจากผ่านพบประสบการณ์ต่าง ๆ มากมาย อันเกิดจากความลุ่มหลงมัวเมาในกิเลสตัณหาตามวิสัยปุถุชน พระอภัยมณีก็เกิดความเบื่อหน่ายในโลกียสุข และตัดสินใจออกบวชเป็นฤๅษี

1.2 เนื้อเรื่อง

เนื้อเรื่องของวรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี มีรายละเอียดโดยสังเขป ดังนี้ พระอภัยมณีและศรีสุวรรณเป็นโอรสของท้าวสุทศน์และพระนางปทุมเกสรผู้ครองกรุงรัตนา เมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณเจริญวัยขึ้น ท้าวสุทศน์ให้ทั้งสองพระองค์ไปแสวงหาวิชาความรู้ตามแบบอย่างของกษัตริย์ทั้งหลาย พระอภัยมณีและศรีสุวรรณจึงออกเดินทางจนได้พบทีศาปาโมกข์สองคน คนหนึ่งชำนานาญในทางปี อีกคนหนึ่งชำนานาญในทางกระบอง พระอภัยมณีได้เลือกศึกษาปี ส่วนศรีสุวรรณศึกษากระบอง เมื่อเรียนสำเร็จแล้วสองพี่น้องก็ลากลับ

เมือง โดยทศปาโมกข์มอบปี่ให้พระอภัยมณีและมอบกระบองให้ศรีสุวรรณเป็นอาวุธประจำพระองค์ แต่เมื่อกลับถึงพระนคร ท้าวสุทัศน์ทรงทราบถึงวิชาที่ทั้งสองพระองค์ศึกษามา ก็กริ้วว่าเป็นวิชาชั้นต่ำไม่สมกับที่เป็นโอรสกษัตริย์ จึงขับไล่ทั้งสองพระองค์ออกจากเมือง

พระอภัยมณีและศรีสุวรรณออกเดินทางระหกระเหินไปจนถึงชายทะเลแห่งหนึ่ง ได้พบกับพราหมณ์ผู้มีวิชาความรู้สามคนคือ วิเชียร โมรา และसानน ต่างผลัดกันแสดงวิชาของตน จนถึงคราวที่พระอภัยมณีแสดงวิชาเป่าปี่ ทุกคนได้เคลิ้มหลับไป เป็นเวลาเดียวกับที่นางผีเสื้อตนหนึ่งออกหากิน นางได้ตามเสียงเพลงปี่ไปด้วยความรัญจวนใจ เมื่อได้เห็นพระอภัยมณีก็เกิดความหลงใหล อุ้มพระอภัยมณีไปไว้ในถ้ำที่อาศัยของตน แล้วแปลงร่างเป็นหญิงงามเข้าโลมเล้าพระอภัยมณี แม้รู้ว่านางเป็นยักษ์แต่พระอภัยมณีก็จำใจอยู่กับนางผีเสื้อถึงแปดปี จนกระทั่งนางให้กำเนิดโอรสองค์หนึ่งคือ สินสมุทร

วันหนึ่ง สินสมุทรซึ่งแม้จะเยาว์วัยแต่ก็มีความแข็งแรงมากตามเผ่าพันธุ์ของมารดา ได้ปลุกก้อนหินปากถ้ำที่นางผีเสื้อปิดไว้แล้วหนีไปเที่ยว และได้จับเงือกขราตนหนึ่งมาให้พระบิดาดู เงือกขราได้ตกลงใจจะช่วยพาพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อไปที่เกาะแก้วพิสดาร โดยพระอภัยมณีออกอุบายให้นางผีเสื้อออกจากถ้ำไปที่อื่นสามวัน เพื่อที่นางจะได้ติดตามไปไม่ทัน พระอภัยมณีและสินสมุทรพากันหนีไปกับเงือกขรา โดยมีเมียและลูกสาวของเงือกติดตามมาด้วย

นางผีเสื้อออกติดตามจนทันและได้ฆ่าเงือกขราผ่าหัวเมียเสีย แต่พระอภัยมณีหนีขึ้นเกาะแก้วพิสดารได้สำเร็จ ด้วยความช่วยเหลือของพระฤๅษีบนเกาะแห่งนั้น พระอภัยมณีสินสมุทร และนางเงือกสาวได้อาศัยอยู่กับพระฤๅษี ส่วนนางผีเสื้อที่ขึ้นไปบนเกาะไม่ได้ ก็ยังคงวนเวียนรบกวนอยู่ในบริเวณนั้น ต่อมา พระอภัยมณีได้เสียกับนางเงือก และหลังจากนั้น ทั้งพระอภัยมณีและสินสมุทรก็ถือบวชเป็นฤๅษี

ฝ่ายศรีสุวรรณและพราหมณ์ทั้งสามได้ออกติดตามหาพระอภัยมณีมาถึงเมืองรมจักร ซึ่งมีท้าวทศวงศ์เป็นผู้ครองเมืองและมีพระธิดาคือนางเกษรา ขณะนั้น มีเจ้าเมืองแขกชวาชื่อท้าวอุเทนมาสู่ขอนางเกษรา แต่ท้าวทศวงศ์ไม่ยินยอมยกให้ ท้าวอุเทนได้ยกทัพมาตีเมืองรมจักร ศรีสุวรรณและพราหมณ์ทั้งสามอาสาออกรบจนได้ชัยชนะ ท้าวทศวงศ์จึงปูนบำเหน็จให้ศรีสุวรรณได้อภิเษกกับนางเกษรา ต่อมาทั้งสองพระองค์มีพระธิดาชื่อ อรุณรัศมี

กล่าวถึงท้าวสิลราช เจ้าเมืองผลึก มีพระธิดาชื่อนางสุวรรณมาลี ซึ่งหมั้นหมายกับอุศเรน โอรสเจ้าเมืองลังกา วันหนึ่ง นางสุวรรณมาลีฝันไม่ดี เกิดความไม่สบายพระทัย ท้าวสิลราชจึงชักชวนนางประพาสทางทะเล แต่ได้เผชิญกับลมพายุ จนเรือพลัดหลงมาถึงเกาะแก้วพิสดาร

พระอภัยมณีและสินสมุทรได้ขออาศัยเดินทางไปในเรือด้วยเพื่อจะกลับบ้านเมือง ระหว่างการเดินทาง นางผีเสื้อสมุทรก็เข้าขัดขวางจนเรือแตก ทำวสิลราชสิ้นพระชนม์ในทะเล ส่วนพระอภัยมณีว่ายน้ำหนีไปอยู่บนเกาะอีกแห่งหนึ่ง นางผีเสื้อติดตามมาจนทัน แต่ก็ไม่สามารถขึ้นเกาะได้เพราะมนต์วิเศษของพระฤๅษีที่ให้พระอภัยมณีไว้ป้องกันตัว นางพยายามอ้อนวอนขอให้พระอภัยมณีกลับไปอยู่ด้วย แต่พระอภัยมณีไม่ยินยอม นางผีเสื้อได้พยายามข่มขู่บังคับด้วยเวทมนต์ของนาง ในที่สุด พระอภัยมณีจึงตัดสินใจเป่าปี่สังหารนางผีเสื้อ ต่อมา อูศเรนคู่หมั้นของนางสุวรรณมาลีซึ่งนำเรือออกติดตามหานาง ได้มาพบกับพระอภัยมณีที่เกาะแห่งนี้ และให้พระอภัยมณีอาศัยเดินทางไปด้วย

ส่วนนางสุวรรณมาลีและสินสมุทรก็ได้พบเรือของโจรสลัด จึงขออาศัยเดินทางกลับเมืองผลึก แต่ระหว่างการเดินทาง โจรสลัดพยายามเกี้ยวพาราสีนางสุวรรณมาลี สินสมุทรจึงฆ่าโจรสลัดเสีย แล้วยึดเรือเป็นของตนออกเดินทางติดตามพระอภัยมณีต่อไปจนถึงเมืองรมจักร สินสมุทรได้ทำศึกกับศรีสุวรรณเพราะต้องการเสบียงอาหาร แต่แล้วก็รู้ว่ามิศักดิ์เป็นอาหลานกัน ศรีสุวรรณจึงตัดสินใจร่วมเดินทางออกตามหาพระอภัยมณี โดยมีพระธิดาคือ นางอรุณรัศมีติดตามไปด้วย

ทั้งหมดได้เดินทางมาพบกันในที่สุด อูศเรนรีบขอตัวนางสุวรรณมาลีคืนจากสินสมุทร แต่สินสมุทรไม่ยอม เพราะรักนางสุวรรณมาลีเสมือนมารดาของตน แม้พระอภัยมณีจะขอร้องให้สินสมุทรคืนนางสุวรรณมาลีให้อูศเรนด้วยสำนึกบุญคุณที่อูศเรนให้อาศัยเรือมาก็ตาม ฝ่ายนางสุวรรณมาลีก็ไม่ต้องการกลับไปกับอูศเรน จึงได้เกิดการสู้รบกัน สินสมุทรจับอูศเรนได้ แต่พระอภัยมณีขอให้ปล่อยอูศเรน เมื่ออูศเรนได้รับอิสรภาพกลับยกทัพมาต่อสู้อีกจนได้รับบาดเจ็บกลับลังกาไป

ต่อจากนั้น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ นางสุวรรณมาลี สินสมุทร และนางอรุณรัศมีก็เดินทางไปเมืองผลึก มเหสีทำวสิลราชคิดจะอภิเษกพระอภัยมณีกับนางสุวรรณมาลีเพื่อให้ครองเมืองต่อไป แต่นางสุวรรณมาลีน้อยใจพระอภัยมณีที่สนับสนุนให้นางกลับคืนไปหาอูศเรน จึงหนีไปบวชชี ต่อมาเมื่อหญิงรูปชั่วตัวดำ แต่มีความรู้ไตรเพทและมีความเฉลียวฉลาด ชื่อ นางวาลี ได้อาสาช่วยออกอุบายให้พระอภัยมณีได้อภิเษกสมรสกับนางสุวรรณมาลี ส่วนนางก็ได้เป็นสนมของพระอภัยมณีตามข้อแลกเปลี่ยน เมื่อเรื่องลงเอยด้วยดี ศรีสุวรรณ สินสมุทร และนางอรุณรัศมี ก็ลาพระอภัยมณีและศรีสุวรรณกลับเมืองรมจักร ต่อมา พระอภัยมณีและนางสุวรรณมาลีมีพระธิดาฝาแฝดชื่อ นางสร้อยสุวรรณและนางจันทร์สุดา

ส่วนทางเกาะแก้วพิสดาร นางเงือกซึ่งตั้งครมกับพระอภัยมณีได้คลอดโอรส พระฤๅษีตั้งชื่อให้ว่า สุดสาคร สุดสาครได้เรียนวิชากับพระฤๅษีจนเก่งกล้า สามารถจับม้านิลมังกร มาเป็นพาหนะ และมีอาวุธคู่กายคือไม้เท้าวิเศษ ที่พระฤๅษีมอบให้

เมื่อสุดสาครเจริญวัยขึ้น ได้ลาพระฤๅษีออกตามหาพระอภัยมณี ระหว่างทางที่ ไปนั้นต้องพบอันตรายต่าง ๆ ทั้งการต่อสู้กับผีดิบ และถูกขี่เปลือยผลัดตกเหว เพราะต้องการม้านิลมังกรและไม้เท้าวิเศษ แต่พระฤๅษีตามมาช่วยไว้ได้ สุดสาครจึงติดตามที่เปลือยไปชิงของคู่กาย กลับคืนมาได้ และได้พบกับท้าวสุริยไทย เจ้าเมืองกระเวก ซึ่งมีเมตตาต่อสุดสาครมาก จึงได้ แต่งตั้งสุดสาครให้เป็นโอรสบุญธรรมและให้เป็นเพื่อนเล่นกับพระธิดาและพระโอรส คือ นาง เสาวคนธ์และหัลไชย

ฝ่ายอุศเรนได้จัดทัพมาตีเมืองผลึกด้วยความแค้น แต่พระอภัยมณีได้นางวาฬ เป็นกำลังสำคัญในการวางแผน จนรบชนะ พระอภัยมณีจับอุศเรนได้ คิดจะปล่อยตัวไป แต่นางวาฬได้ใช้วาทะยั่วโทษะ จนอุศเรนกระอักเลือดตาย ตัวนางเองก็ถูกวิญญูณของอุศเรนสิงร่างผู้อื่นมา ทำร้ายจนตายเช่นเดียวกัน ฝ่ายทางเมืองลังกา เจ้าลังกาก็โศกเศร้าเสียใจจนตายตามโอรสไป นาง ละเวงวันฟ้าพระธิดาเจ้าเมืองลังกาได้ขึ้นครองเมือง แล้ววางแผนแก้แค้นเมืองผลึก โดยสังหารราช คุคิดของนางออกอุบายให้ช่างฝีมือวาดรูปนางละเวงส่งไปให้เจ้าเมืองต่าง ๆ เพื่อขอกำลังมาช่วยรบ หากทัพใดมีชัยจะได้นางละเวงเป็นบำเหน็จรางวัล

ในบรรดาเจ้าเมืองที่มาอาสาช่วยนางละเวงรบ มีเจ้าละมาน จากเมืองทมิฬ รวมอยู่ด้วยพระอภัยมณีจับเจ้าละมานได้และคุมขังไว้ เจ้าละมานพราห์เพื่อกอดจูบรูปวาดนาง ละเวง ทหารผู้คุมจึงนำรูปนางละเวงไปให้พระอภัยมณี เมื่อพระอภัยมณีเห็นรูปก็หลงรักทันที และ ยึดไว้เป็นของตนจนเจ้าละมานตรอมใจตาย และวิญญูณได้มาเข้าสิงรูป ทำให้พระอภัยมณีทวิ ความหลงรูปนางจนเสียจริต นางสุวรรณมาลีพยายามทำลายรูป แต่ด้วยวิญญูณเจ้าละมานสิง อยู่ทำให้ทำลายรูปไม่ได้

ฝ่ายสุดสาครซึ่งพักอยู่ที่เมืองกระเวกเป็นเวลานาน ได้ทูลลาท้าวสุริยไทยออก ตามหาพระอภัยมณีต่อ โดยมีนางเสาวคนธ์และหัลไชย พระธิดาและพระโอรสของท้าวสุริยไทย ติดตามไปด้วย ทั้งหมดเดินทางมาถึงเมืองผลึก ขณะที่พระอภัยมณีกำลังคลุ้มคลั่ง หลงรูปนาง ละเวง และบ้านเมืองกำลังระส่ำระสาย เพราะมีหลายทัพที่อาสามาตีเมืองผลึกล้อมอยู่ สุดสาครได้ ช่วยนางสุวรรณมาลีรบ ศรีสุวรรณและสินสมุทรก็เดินทางมาช่วยรบเมืองผลึกรบด้วยเช่นกัน จากนั้นจึงได้ช่วยกันแก้ไขพระอภัยมณีจนพ้นจากอาการคลุ้มคลั่งหลงใหลรูปวาด แล้วร่วมแรงกัน รบกับกองทัพอาสาของนางละเวงทั้งเก้าทัพ จนได้ชัยชนะ

หลังเสร็จศึก สดุดสาครทูลลาพระอภัยมณีกลับเมืองการะเวก ส่วนพระอภัยมณียกทัพไปตีเมืองลังกาเป็นการแก้แค้น ทัพนางละเวงถูกทัพผลึกตีก็แตกพ่ายไป สินสมุทรซึ่งช่วยรบกับพระบิดาได้พบนางละเวง จึงตรงเข้าจับกุมตัว แต่จับไม่ได้เพราะนางละเวงมีตราพระราหูคุ้มครอง นางละเวงหนีกลับเมืองและตั้งค่ายกลตามตำราที่พระสังฆราชสอนไว้ เมื่อศรีสุวรรณและสินสมุทรออกรบก็ติดค่ายกลของนางละเวง พระอภัยมณีเห็นว่ากำลังเสียที่จึงเป่าปี่ห้ามทัพ ทหารของกองทัพทั้งสองฝ่ายได้ยินเสียงปี่ต่างก็พากันหลับไหล แต่นางละเวงมีตราพระราหูคุ้มกันไว้จึงไม่หลับ นางจึงมาออกสู้รบกับพระอภัยมณี แต่ทั้งสองฝ่ายกลับมีจิตปฏิพัทธ์กันกลางศึก นางละเวงพยายามหักห้ามใจควมมาหนีไป

ส่วนพระอภัยมณี หลังจากนางละเวงหนีไปแล้วก็ทำศึกต่อไป แต่ในที่สุด พระอภัยมณีได้เข้าไปอยู่กับนางละเวงในเมืองลังกา ฝ่ายลังกาได้ส่งสารไปยังศรีสุวรรณว่าจับพระอภัยมณีได้แล้ว ขอให้เมืองผลึกเลิกทัพกลับไป แล้วจะยอมปล่อยตัวพระอภัยมณี แต่สินสมุทรใช้อุบายตีกองทัพลังกาจนแตกพ่ายและล้อมเมืองลังกาไว้ ศรีสุวรรณและสินสมุทรได้เข้าเฝ้าพระอภัยมณีที่ลังกา นางละเวงให้นางรำภาสะหรี่ บุตรสาวของอิเรน นายด่านดงตาล และนางยูภาผกา บุตรีบุญธรรมของนางทำเสน่ห์ให้ทั้งสองพระองค์ลุ่มหลงนางจนไม่กลับออกไป นางสุวรรณมาลี นางเกษราและสดุดสาคร พร้อมด้วยนางสร้อยสุวรรณ นางจันทร์สุดา จึงเดินทางไปลังกา โดยสดุดสาครก็รีบยกทัพไปช่วยพร้อมกับหัลไชย แต่สดุดสาครกลับหลงมนต์เสน่ห์ของนางสุลาลีวัน พระธิดาบุญธรรมของนางละเวงอีกคนหนึ่ง

สุวรรณมาลีส่งสารไปขอความช่วยเหลือเมืองการะเวกและเมืองรมจักร ท้าวทศวงศ์แห่งเมืองรมจักรยกทัพมากับนางอรุณศรี ส่วนท้าวสุริโยไทยเจ้าเมืองการเวกยกทัพมาพร้อมกับนางเสาวคนธ์และพราหมณ์ทศปาโมกข์โลกเชษฐ์ พราหมณ์ทศปาโมกข์ให้หัลไชยนำธงยันต์ไปแก้เสน่ห์ จึงพาตัวสินสมุทรและสดุดสาครออกมาได้ แต่นางยูภาผกาและนางสุลาลีวันให้สังฆราชบาทหลวงช่วยให้มนต์เรียกสินสมุทรและสดุดสาครกลับคืนมา ก่อนจะเขียนสารปลอมของสดุดสาครไปติดรั้วกับนางเสาวคนธ์ เมื่อนางเสาวคนธ์ได้อ่านสารก็โกรธมาก จึงปลอมตัวเป็นชาวสิงหลไปหน้าป้อมยิงแค้นสุลาลีวันด้วยธนู

นางละเวงเห็นนางสุลาลีวันบาดเจ็บก็โกรธ สั่งยกทัพออกตีค่ายนางสุวรรณมาลีกลางดึก ทัพเมืองการะเวกเข้าช่วยทัพของนางสุวรรณมาลีตีทัพเมืองลังกาแตกพ่าย พระอภัยมณีคบคิดกับนางละเวงต่อสู้ทัพเมืองผลึก โดยเป่าปี่ให้ทัพเมืองผลึกหลับไหลแล้วจะลอบเผา แต่ทศปาโมกข์รู้ทัน จึงให้ทหารเอาขี้ผึ้งอุดหู แล้วบวงสรวงอันเชิญพระฤๅษีจากเกาะแก้วพิสดารมาช่วย

ขณะที่ทหารทั้งสองฝ่ายกำลังสู้รบกัน พระโยคีก็ปรากฏตนและเทศนาให้สงบศึก ทุกฝ่ายต่างสำนึกในความผิดของตน จึงกลับเปลี่ยนเป็นให้สัตย์สาบานว่าจะรักใคร่ปรองดองกัน

หลังศึกสงบ นางละเวงพาทุกคนไปเที่ยวชมเขาโคตรเพชร และได้มอบโคตรเพชรซึ่งเป็นของคู่บ้านเมืองให้นางเสาวคนธ์ตามที่ขอ ต่อจากนั้น กษัตริย์ทั้งหลายต่างเดินทางกลับบ้านเมือง เมื่อพระอภัยมณีกลับถึงเมืองผลึกก็จัดงานอภิเษกระหว่างสินสมุทรกับนางอรุณรัศมี แต่คู่ของสุดสาครกับนางเสาวคนธ์ยังไม่อาจอภิเษกได้ ด้วยความตระหนักรู้ของนางเสาวคนธ์ที่หลบหนีจากเมืองการเวกไปเมืองวาหุโลม และสู้รบกับเจ้าเมืองจนได้ครอบครองเมืองวาหุโลมในที่สุด ทางด้านสุดสาครตามมาจนช่วยนางเสาวคนธ์ได้สำเร็จ

ฝ่ายเมืองลังกา นางละเวงให้กำเนิดโอรสซึ่งเกิดกับพระอภัยมณีชื่อ มังคลา ส่วนนางรำภาสะหรีมีโอรสชื่อ วลายูดา นางยุภาณกามีโอรสชื่อ วายุพัฒน์ และนางสุลาลีวันมีโอรสชื่อ หัสกัน เมื่อทั้งสี่เติบโตใหญ่ นางละเวงได้มอบเมืองให้มังคลาครอง สัมภราชยุให้มังคลาไปชิงโคตรเพชรคืนจากนางเสาวคนธ์ มังคลาจึงให้หัสกันและวายุพัฒน์ยกทัพไปตีเมืองการเวก และชิงโคตรเพชรคืนกลับไปเมืองลังกา ต่อจากนั้น ขณะเมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณไปงานพระศพท้าวสุทัศน์ผู้เป็นพระบิดา มังคลาได้จัดทัพไปตีเมืองผลึก แล้วจับนางสุวรรณมาลี นางสร้อยสุวรรณ และนางจันทร์สุตาไปกักขังไว้ที่เมืองด่านดงตาล แล้วให้วลายูดา ยกทัพไปตีเมืองรมจักร พระกฤษณา โอรสของศรีสุวรรณกับนางศรีสุตา ร่วมกับ ชันน์ บุตรของसानน มะหุด บุตรของวิเชียร และมังกร บุตรของโมรา ช่วยกันตีทัพลังกาจนแตกพ่าย แต่วลายูดาหลบหนีไปได้ และยังจับท้าวทศวงศ์และมเหสีไปคุมขังไว้ที่เมืองด่านดงตาลอีกด้วย สุดสาคร เสาวคนธ์ และหัสไชยทราบข่าว จึงยกทัพตามไปตีเมืองลังกา มังคลาแพ้ ได้หลบหนีไปอยู่ที่ด่านเขาเจ้าประจัญ

นางละเวงทราบข่าวการทำศึกก็โกรธพระโอรส รีบไปช่วยนางสุวรรณมาลี นางสร้อยสุวรรณ นางจันทร์สุตา ท้าวทศวงศ์และมเหสีที่ถูกขังอยู่ แล้วเชิญเสด็จไปประทับที่ลังกา เมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณกลับจากงานพระศพท้าวสุทัศน์ ทราบข่าวการศึก จึงรีบยกทัพตามไปเมืองลังกาและส่งสารขอรับรองมังคลาให้ยอมแพ้แต่โดยดี แต่มังคลาไม่ยินยอม ทั้งหมดจึงสู้รบกัน และต่างก็ใช้กลอุบายต่อสู้กันเป็นสามารถ ในที่สุด พระอภัยมณีจึงตัดสินใจเป่าปี่ แต่มังคลาและพรรคพวกก็หลบหนีไปได้ พระอภัยมณีเข้าเมืองลังกา แล้วจัดการอภิเษกสมรสให้สุดสาครกับนางเสาวคนธ์ และหัสไชยกับนางสร้อยสุวรรณ นางจันทร์สุตา

20 พ.ย. 2558

1.3792563 6/2
สำนักงานศิลปวัฒนธรรม

หลังจากงานอภิเษก ศรีสุวรรณพาท้าวทศวงศ์กลับเมืองมัจฉา หัสไชยพานางสังขยา

สุวรรณและนางจันทร์สุดากลับเมืองการะเวก โดยสินสมุทรได้ครองเมืองฝล็ก ส่วนสุดสาครได้ครองเมืองลังกา ส่วนพระอภัยมณีน้อยพระทัยสุวรรณมาลีและนางละเวง จึงตัดกิเลสทางโลก ออกบวชเป็นฤๅษี โดยมีนางสุวรรณมาลีและนางละเวงร่วมบวชเป็นชีรับใช้พระอภัยมณีอยู่ที่เขาสิงคุตร

2. ตัวละคร

ตัวละครในวรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี ในตอนต้นเรื่อง มีจำนวนพอเหมาะที่จะดำเนินเรื่องอย่างสนุกสนาน แต่ในตอนท้ายเรื่อง มีตัวละครสำคัญจำนวนมากทั้งตัวละครเอกและตัวประกอบ ที่เปิดตัวออกมาอย่างรวดเร็ว ทำให้ค่อนข้างสับสน ทั้งตัวละครที่มีมาก รวมทั้งบทบาทพฤติกรรมของตัวละคร ซึ่งก็มีมากตามไปด้วย

2.1 ประเภทของตัวละคร

ตัวละครในวรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี ทั้ง 2 ประเภท ตามการจัดแบ่งของวรรณกรรมประเภทเรื่องเล่าโดยทั่วไป มีดังนี้

2.1.1 ตัวละครเอก

ตัวละครเอก หมายถึง ตัวละครที่มีบทบาทมากในเรื่อง ซึ่งในวรรณคดีต้นแบบประกอบด้วยตัวละครเอก ดังนี้

พระอภัยมณี พระอภัยมณีปรากฏบทบาทตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง เป็นตัวละครสำคัญที่ผูกร้อยเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน รวมทั้งเป็นตัวกลางระหว่างเชื่อมความสัมพันธ์กับตัวละครอื่น ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เนื้อเรื่องสำคัญเป็นการนำเสนอประสบการณ์ชีวิตของตัวละครสำคัญผู้นี้ คือ พระอภัยมณี เริ่มตั้งแต่ปมปัญหาแรกที่ต้องเผชิญคือการถูกขับออกจากเมือง ได้เผชิญทุกข์สุขต่าง ๆ ไปตามครรลองของชีวิต จนกระทั่งในช่วงสุดท้ายก็ตัดสินใจละชีวิตทางโลก ออกบวชเป็นฤๅษี

ศรีสุวรรณ ศรีสุวรรณเป็นพระอนุชาของพระอภัยมณี มีบทบาทมากในตอนต้น ซึ่งเนื้อหาของเรื่องจะดำเนินเรื่องราวชีวิตของศรีสุวรรณโดยคู่เคียงกับพระอภัยมณี และเมื่อแยกจากกันก็ยังดำเนินเรื่องราวของตัวละครตัวนี้โดยตลอด กล่าวคือ ผู้อ่านได้ทราบว่าตัวละครจะมีชีวิตหลัก ๆ อย่างไร เช่น การมีคู่ครอง ได้อภิเษกกับเกษรา การประสบความสำเร็จของชีวิต คือได้เป็นกษัตริย์ครอบครองเมืองมัจฉา เป็นต้น

สินสมุทร สินสมุทร คือ โอรสของพระอภัยมณีที่เกิดกับนางผีเสื้อ โดยหลังจากที่ทราบความจริงว่ามารดาเป็นยักษ์ สินสมุทรก็นิมนางผีเสื้อมากับพระอภัยมณี และเมื่อ

ได้มาพบกับสุวรรณมาลีก็เกิดความผูกพันราวกับเป็นมารดาแท้ ๆ จนเกิดความขัดแย้งกับอุศเรนผู้เป็นคู่หมั้นของนางสุวรรณมาลี และเมื่อเกิดศึกกับเมืองลังกา ไปจนถึงศึกเมืองผลึก สิ้นสมุทก็มีบทบาทในการเข้าร่วมรบโดยตลอด นอกจากนี้ เนื้อหาของวรรณคดีต้นแบบยังนำเสนอชีวิตด้านความรักและคู่ครองของสิ้นสมุท คือได้อภิเษกกับนางอรุณรัศมี และได้เป็นกษัตริย์ครองเมืองผลึก

สุวรรณมาลี นางสุวรรณมาลีเป็นตัวละครฝ่ายหญิงที่มีบทบาทมากที่สุด เริ่มตั้งแต่ได้พบกับสิ้นสมุท และได้เข้ามามีชีวิตพัวพันกับพระอภัยมณี จนได้อภิเษกและครอบครองเมืองผลึกด้วยกัน ตลอดถึงได้ทำศึกกับเมืองลังกา และเมื่อพระอภัยมณีเกิดหลงรูปนางละเวง รวมทั้งศรีสุวรรณและสิ้นสมุท ไปลุ่มหลงธิดาบุญธรรมของนางละเวง นางสุวรรณมาลีก็ต้องนำทัพเป็นผู้บัญชาการสู้รบเอง เมื่อเกิดศึกมังคลาโอรสของนางละเวง นางสุวรรณมาลีก็ยังมีบทบาทอย่างต่อเนื่อง จนท้ายที่สุดนางได้ออกบวชเป็นชีพร้อมนางละเวงเพื่อติดตามรับใช้พระอภัยมณีที่บวชเป็นฤๅษีเป็นการปิดฉากชีวิตทางโลกลง

ละเวง นางละเวงมีบทบาทสำคัญต่อเรื่อง ตั้งแต่เจ้าลังกาพระบิดา และอุศเรนผู้เป็นพระเชษฐาสืบพระชนม์ด้วยเหตุการณ์เกี่ยวข้อพัวพันกับพระอภัยมณี สุวรรณมาลี และสิ้นสมุท นางละเวงได้เป็นกษัตริย์ขึ้นครองเมืองลังกา และก่อศึกล้างแค้นกับเมืองผลึก แต่นางละเวงกลับหลงรักพระอภัยมณี และได้ใช้เวทมนต์ทำให้พระอภัยมณีลุ่มหลงนางจนได้เข้าไปอยู่ด้วยกันในเมืองลังกา แต่เมื่อศึกสงบลง ในรุ่นพระโอรสก็เกิดศึกระหว่างเมืองผลึกกับเมืองลังกาอีกครั้งหนึ่ง นางละเวงได้มีบทบาทช่วยฝ่ายเมืองผลึกสู้รบกับพระโอรสของตน จนเมื่อเสร็จศึกครั้งนี้ พระอภัยมณีเพื่อหน่ายความวุ่นวายทางโลกและออกบวชเป็นพระฤๅษี นางละเวงพร้อมด้วยนางสุวรรณมาลีก็บวชติดตามไปรับใช้พระอภัยมณี

สุดสาคร สุดสาครเป็นโอรสของพระอภัยมณีที่เกิดจากนางเงือก จัดเป็นตัวละครเด็กที่มีบทบาทมากที่สุด เพราะเรื่องราวได้เสนอชีวิตการผจญภัยของสุดสาครตั้งแต่เมื่อมีอายุเพียง 3 ขวบ คือ ออกเดินทางตามหาบิดา โดยมีไม้เท้าวิเศษเป็นอาวุธป้องกันตัว และมีม้านิลมังกรเป็นพาหนะคู่บุญ เนื้อเรื่องในตอนที่สุดสาครเป็นตัวเดินเรื่องตอนนี้ มีความสนุกสนานตื่นเต้นทั้งด้วยอาวุธวิเศษและพาหนะซึ่งเป็นสัตว์ประหลาดด้วยจินตนาการอันโลดโผน ทั้งเหตุการณ์ที่สุดสาครต้องเผชิญทั้งดีและร้าย เช่น การหลงเข้าไปที่เมืองผีดิบ การถูกขี้เปื่อยยกลงไปผลึกตกเหว เข้าเมืองการะเวกได้เป็นบุญบุญธรรมของท้าวสุริยาไทย เมื่อเดินทางต่อโดยมีหัลไทยและนางเสาวคนธ์โอรสและธิดาของท้าวสุริยาไทยตามมาด้วย ก็ได้พบและต่อสู้กับผีเสื้อยักษ์ สุดสาครได้มีบทบาทช่วยการทำศึกกับเมืองลังกาทั้งในครั้งพระบิดา คือ พระอภัยมณี

และในรุ่นต่อมาคือ คึกมั่งคลา โอรสนางละเวง และเมื่อศึกครั้งนี้ยุติลง สุดสาครก็ได้อภิเษกกับนางเสาวคนธ์และได้ครองเมืองลังกาสืบต่อไป

มังคลา มังคลาเป็นโอรสของพระอภัยมณีที่เกิดจากนางละเวง แต่ได้รับการเลี้ยงสอนจากสังฆราชบาทหลวงให้ผูกใจเจ็บฝ่ายเมืองผลึกและคู่ศึกสงครามทั้งหมด บทบาทของมังคลาจัดเป็นตัวละครสำคัญในระดับรอง คือได้เป็นผู้ก่อศึกอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ไป โดยมังคลาหลบหนีไปได้ บทบาทของมังคลาตามความเรื่องพระอภัยมณีที่สุนทรภู่ประพันธ์ได้ยุติเพียงเท่านี้

2.1.2 ตัวละครประกอบ

ตัวละครประกอบ หมายถึงตัวละครที่มีบทบาทน้อยในเรื่อง ซึ่งในวรรณคดีต้นแบบมีตัวละครประกอบมากมาย แต่ที่มีบทบาทสำคัญต่อโครงเรื่อง ได้แก่ตัวละครต่อไปนี้

ท้าวสุทศน์ ท้าวสุทศน์เป็นกษัตริย์ครองกรุงรัตนา เป็นพระบิดาของพระอภัยมณี และศรีสุวรรณ

นางผีเสื้อ นางผีเสื้อได้ลักพาตัวพระอภัยมณีไปยังถ้ำใต้บาดาล และกักขังให้พระอภัยมณีอยู่กินกับนางจนกระทั่งมีบุตรคือ สินสมุทร บทบาทของนางผีเสื้อถือเป็นต้นเหตุสำคัญที่ทำให้พระอภัยมณีและศรีสุวรรณต้องพลัดพรากจากกัน รวมทั้งได้มีการเผชิญโชค เผชิญภัยในเวลาต่อมา

พระฤๅษี พระฤๅษีเป็นนักพรตผู้แก่กล้าคาถาอาคมแห่งเกาะแก้วพิสดาร มีบทบาทในการช่วยเหลือพระอภัยมณีให้รอดพ้นเงื้อมมือนางผีเสื้อ และเป็นผู้เลี้ยงดู สั่งสอนวิชาความรู้แก่สุดสาคร รวมทั้งให้ความช่วยเหลือเมื่อสุดสาครตกในที่คับขัน และในท้ายที่สุด เมื่อเกิดศึกใหญ่ระหว่างเมืองผลึกกับเมืองลังกา พระฤๅษีได้ปรากฏตัวเทศน์สั่งสอน ทำให้สงครามยุติลงด้วยดี

อุศเรน อุศเรนเป็นโอรสเจ้ากรุงลังกา เป็นคู่หมั้นของนางสุวรรณมาลี ได้ทำศึกกับสินสมุทรเพราะความขัดแย้งเรื่องนางสุวรรณมาลี เมื่อพ่ายแพ้ ก็ยังนำทัพกลับมาสู้รบใหม่อีก แต่คราวนี้เป็นการทำศึกกับพระอภัยมณี อุศเรนเป็นฝ่ายพ่ายแพ้อีกครั้งจึงกระอักโลหิตเสียชีวิตด้วยความแค้น ทั้งนี้ การสิ้นชีวิตของอุศเรนได้เป็นชนวนต้นเหตุให้เกิดศึกระหว่างเมืองผลึกกับเมืองลังกาโดยมีเมืองพี่น้องหลายเมืองเข้าร่วมทำศึกด้วย รวมทั้งได้เป็นศึกในรุ่นลูกในเวลาต่อมา

วาสิ นางวาสิ เป็นตัวละครที่มีบทบาทเพียงช่วงเวลาสั้นๆในเรื่อง แต่ก็ เป็นบทบาทสำคัญต่อเรื่อง กล่าวคือ นางเป็นหญิงที่มีหน้าตาไม่สวยงาม แต่มีสติปัญญามาก ได้เสนอตัวเข้าเป็นสนมของพระอภัยมณี โดยช่วยคิดกลอุบายให้นางสุวรรณมาลีหลีกเลี่ยงจากการถูกริบวชได้ และยังเป็นผู้วางแผนให้พระอภัยมณีรับมีชัยชนะในการทำศึกกับอูศเรน รวมทั้งนางได้พูดเย้ยเยาะจนจนอูศเรนกระอักโลหิตเสียชีวิต แต่ก็ถูกวิญญาณของอูศเรนทำร้ายจนนางเสียชีวิตไปด้วยในที่สุด

สังฆราชบาทหลวง สังฆราชบาทหลวงเป็นที่ปรึกษาของนางละเวงเมื่อนางขึ้นครองเมืองลังกาทิ้งอย่างโดดเดี่ยวเพราะขาดทั้งพระบิดาและพระเชษฐา ได้เป็นคู่คิดสำคัญในการทำศึกกับเมืองผลึก แต่เมื่อนางละเวงยอมหย่าศึก และยินดียกโคตรเพชรของคู่บ้านคู่เมืองให้นางเสาวคนธ์ ธิดาของกษัตริย์สุริโยไทย กษัตริย์ครองกรุงกระเวก สังฆราชบาทหลวงแค้นใจมากเมื่อมังคลาเดิบโตขึ้นจนได้ครองเมืองลังกา ก็ให้มังคลาไปทวงโคตรเพชรคืนจากเมืองกระเวก จนเกิดศึกใหญ่ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

3. ฉาก

ฉาก หมายถึง สถานที่และเวลาที่เกิดเหตุการณ์ของเรื่อง ฉากมี 2 ลักษณะ คือ ฉากจริง และฉากสมมุติ

ฉากในวรรณคดีเรื่อง พระอภัยมณี เป็นฉากที่สร้างขึ้นตามจินตนาการของกวี แต่หากจะกำหนดช่วงเวลาลงไปให้ชัดเจนนั้น ไม่อาจจะระบุได้ ทั้งนี้ เป็นเพราะโดยมากวรรณคดีไทยสมัยก่อนไม่นิยมการกล่าวถึงช่วงเวลานัก (วิภา กงกะนันท์, 2537. หน้า 30) ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของเคิร์ชเนอร์และแมนเดล (2000. p. 135) ที่ว่า ในบางครั้ง ผู้เขียนอาจจะไม่ระบุช่วงเวลาที่เกิดเหตุลงไป เนื่องจากต้องการให้เรื่องนั้นไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา (Timeless)

ฉากเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในวรรณคดีต้นแบบ มีเป็นจำนวนมาก ได้แก่ เมืองรัตนา ถ้านางผีเสื้อ เมืองรมจักร เมืองท้าวอุเทน เกาะแก้วพิสดาร เมืองผลึก เมืองจุม เมืองกระเวก เกาะกาวัน เมืองลังกา เมืองเจ้าละมาน

จากสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น อาจสรุปได้ว่าฉากที่ปรากฏในวรรณคดีต้นแบบมี 3 ประเภท คือ ฉากทะเล ฉากป่าเขา และฉากสถานที่ต่าง ๆ

4. ค่านิยม

วรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี แสดงให้เห็นถึง ค่านิยม หลายประการ ดังนี้

4.1 นิยมยกย่องวิชาความรู้

ตัวละครในวรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี แสดงออกถึง ค่านิยมในการศึกษาเล่าเรียน และการยกย่องยอมรับผู้ที่มีความรู้ ดังนี้

จึงดำรัสตรัสเรียกโอรสราช
พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท
ได้ป้องกันอันตรายนครา

มาริมอาสน์แท่นสุวรรณแล้วบรรหาร
อันชายชาญเชือกษัตริย์ขัตติยา
สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 1)

มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร

ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 7)

จึงว่าแม่แต่อยู่กับอัยกา

อ่านตำราข้างที่มีได้เว้น

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 242)

แต่นั้นมาข้าเฝ้าเหล่าอำมาตย์
ว่าทรงฤทธิคิดบำรุงซึ่งกรุงไกร
ข้าแผ่นดินยินดีเป็นที่ยิ่ง
เห็นวาลีที่พระองค์ทรงเมตตา

พระราชกรณียกิจแจ้งแถลงไข
น้ำพระทัยรักผู้รู้วิชา
ชั้นผู้หญิงก็ยังรักเสียนักหนา
ต่างนึกว่าจะใคร่พบประสบบองค์

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 276)

พระเชษฐาว่าจริงแล้วเจ้าพี่

วิชามีแล้วใครไม่ชมเหง

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 3)

รู้สิ่งใดไม่รู้วิชา

รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 309)

อนึ่งเล่าเราจะทำค่านั่งสือ
เกลี้ยกล่อมผู้รู้ตำราวิชาการ

ให้คนถือไปทุกเขตประเทศสถาน
ที่เชี่ยวชาญช่วยบำรุงกรุงลังกา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 331)

4.2 กฎแห่งกรรม

ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม มีการกล่าวถึงอยู่บ่อยครั้งในวรรณคดีต้นแบบ โดยเชื่อว่า บุญกรรมมีส่วนกำหนดความเป็นไปในชีวิต ดังนี้

ไอ้ลูกน้อยกลอยจิตเจ้าแม่เอ๋ย กรรมเจ้าเคยสมสร้างแต่ปางไหน

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 59)

สงสารองค์นี้ลักษณะอัคเรศ	แต่แจ้งเหตุให้วิโยคโศกหนักหนา
รีบครรไลไปปราสาทราชริดา	เข้าถอดแก้วเกษราศีกาลีย
ไอ้ลูกน้อยกลอยจิตเจ้าแม่เอ๋ย	กรรมเจ้าเคยสมสร้างแต่ปางไหน
กษัตริย์อื่นเหมือนแสนทุกแดนไตร	มาขอเจ้าก็ไม่เป็นไมตรี
ทำจนให้อ้ายแซกที่แปลกชาติ	มามุ่งหมายหมายประโลมแม่โฉมศรี
ไม่ให้ปันมันมาจะราวี	ชาวบุรีร้อนใจดังไฟกาล

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 59)

แล้วว่ากรรมเอ๋ยกรรมทำฉันใด จึงจะได้รับความตามพระองค์

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 131)

ทั้งนี้เพราะเคราะห์กรรมมาทำเยี่ยง จึงไกลเกลียดกล่าวคำเป็นท่ามกลาง

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 141)

อย่าทุกข์ทนหม่นหมองเลยน้องแก้ว	ตกยากแล้วเหลือจะรักด้วยศักดิ์ศรี
จะยากเย็นเป็นตายวายชีวี	ตามแต่ที่ผลกรรมได้ทำมา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 149)

ไอ้กรรมเอ๋ยเคยสร้างไว้ปางใด

จึงจำได้ยากเย็นไม่เว้นวาย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 177)

วิสัยโลกโคกสุขทุกข์ธุระ
เบญจเพศเหตุเพราะพระเคราะห์ครัน
จริงนะแม่แต่บุราณท่านยอมว่า
เทพไทให้คุณแล้วบุญมี

ยอมพบปะไปกว่าจะอาสัญ
สารพันเผชิญเป็นไปเช่นนี้
เทวดาให้ทุกข์จุกกระหรี
สุดแต่ที่บุญกรรมได้ทำมา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 201)

เหมือนนกเกวียนกำเกวียนเวียนระไว

จงหักใจเสียเถิดเจ้าเยาวมาลย์

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 205)

นี่เนื้อเคราะห์เพราะกรรมกระทำไว้

เผชิญให้ขัดข้องต้องรำคาญฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 220)

กรรมของแม่แน่แล้วลูกแก้วเอ๋ย
เขาเลื่องลืออื้ออึงถึงเพียงนี้

ไม่ควรเลยสารพัดจะบัดสี
ตายเสียดีกว่าอยู่รับอัปมงคล

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 230)

ว่าขอโทษโปรดอย่าให้ฆ่าตี
ไม่หุนหันฉันทพยายาท
จะฆ่าฟันมันก็ข้าเป็นกรรมไป
รูปบวชกายหมายมาดจะได้ตรัส
จะเช่นฆ่าตาเดมาไม่เข้าการ

เหตุทั้งนี้เพราะว่ากรรมกระทำไว้
นึกว่าชาติก่อนกรรมจะทำไฉน
ต้องเวียนว่ายเวทนากอยู่ช้านาน
ช่วยสงฆ์สัตว์เสียให้พ้นจากสงสาร
ขอประทานโทษไว้อย่าให้ตายฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 313)

เป็นวันพุธอุสุเรนถึงเวรตาย

ปีศาจร้ายร้องก้องท้องพระโรง

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 328)

เป็นเหตุเพราะเคราะห์ร้ายจึงหายไป

จะบรรลุล่วงลับหรือกลับมา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 501)

เป็นเคราะห์กรรมจำจากกระดากกระเด็น

ต้องจำเป็นจำไปจำไกลกัน

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 209)

วิบากกรรมจำพรากกระดากกระเด็น

จะบวชเป็นดาบสสู้อดออม

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 255)

ถึงกุตตายภายหน้ากรรมมาถึง
กูชื้อตรงหลงประมาทจึงพลาดพลั้ง

พวกของมึงจึงจะตายเมื่อภายหลัง
มึงระวังหัวเกิดจะอ้ายพระกาลฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 281)

จึงว่าเพราะเคราะห์กรรมได้ทำไว้

จะกลับไปเฝ้าแหกแสนอาย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 309)

ไม่ถึงกรรมทำอย่างไรก็ไม่ตาย

ถ้าถึงกรรมทำลายต้องวายปรมาณ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 355)

เป็นเคราะห์กรรมทำไว้ฉันใดเลย

จะชวดเซยเข้าคำระกำตรอม

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 381)

เป็นบุญแท้แม่ละเวงวันฟ้านอง

เหมือนร่วมท้องดีจริงทุกสิ่งสรรพ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 407)

ซึ่งเกิดเชิญเห็นว่ากรรมเคยทำมา

ไม่โกรธอาอย่าระแวงแคลงพระทัย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 459)

ด้วยชาตินี้วิบัติให้พลัดพราก

เหลือวิบากยากแค้นนั้นแสนสา

จะสืบสร้างทางกุศลผลผลลา

เมื่อชาติหน้าอย่าให้เป็นเหมือนเช่นนี้ฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 478)

4.3 โหราศาสตร์ และไสยศาสตร์

ในวรรณคดีต้นแบบเรื่อง พระอภัยมณี แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่อง
โหราศาสตร์และไสยศาสตร์ได้จากหลายเหตุการณ์ ดังต่อไปนี้

แล้วนับนิ้วนี้ตั้งสติ ตามลัทธิเรียนรูที่ครูสอน
ทั้งลมจันทกาลาพยากรณ์ เห็นแน่นอนแม่นยำแล้วทำนาย
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 17)

เป็นบุพเพสันนิวาสพาสนา กษัตราจะได้คู่ที่คู่สม
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 19)

ทูลพลางทางพลิกสมุดถวาย ถูกที่ท่ายวบสบกับฝัน
ยุพยงทรงอ่านอักษรพหลัน มีคำคัณว้างหมู่กุมภา
แน่นขบกัดรัดใครในนิมิต จะได้ชมสมสนิทเสนาหา
แน่นรูปร่างฝ่ายคู่ภิรมยา วาสนาพึงเฟื่องเรืองเจริญ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 28)

จะสะเดาะเคราะห์ร้ายสายสวาท ให้แคล้วคลาดโรคาสถาผล
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 68)

แล้วเชือดแพะแกะขว้างลงกลางน้ำ พลีกรรมภูตพรายทั้งซ้ายขวา
พลางสมมุติจุดรูปเทียนบูชา รินสุราเช่นสรวงแล้วบวงบน
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 130)

แล้วสอนสังครั้งนี้เป็นที่สุด ไม่ม้วยมุตแล้วก็เห็นจะเป็นผล
ไปข้างหน้าถ้าถึงที่อัปจน ถือพระมนต์มันไว้แล้วไม่ตาย
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 147)

ทันชาข้ายี่สิบสี่เศษ
อังคารเช้าเสาร์ทัพบ่ายเย็น

เบญจเพสจึงต้องระหกระเหิน
ให้เผอิญพรากพลัดพระภัสดา
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 201)

เบญจเพสเหตุเพราะพระเคราะห์ครัน สารพันเผอิญเป็นไปเช่นนี้
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 201)

ซึ่งโหรว่านางไม่วางวาย ก็ดีร้ายถูกยาจะพาไป
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 215)

ทายนิมิตมีตำราพยากรณ์ ตามอักษรซึ่งสุบินจินตนา
แล้วนั่งนับจับยามตามโฉลก ราชาโชคชัยวันขึ้นษา
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 482)

แต่ครั้งนี้อีฝรังมันช่างล่อ มีมดหมอทำให้พระทัยหลง
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 501)

ฝ่ายยุพผกาธิดาผู้ใหญ่ นางเข้าใจจับยามตามดิลิ
ด้วยเรียนรู้ตำราพระบาลี เห็นจะมีเหตุร้ายจึงทลายทูล
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 128)

นางยุพผกาทูลแถลง จะต้องแต่งบัตรพลีคัมภีร์ไสย
ประตู่ทั้งแปดทิศให้ปิดไว้ อย่าให้ใครเข้าออกบอกกิจจา
ในเจ็ดวันนั้นพระองค์จงทรงศีล ตัดให้สิ้นพยาบาทปรารถนา
สังเวทให้ทั่วไทเทวโลกา ให้รักษาสะเดาะพระเคราะห์หนาม
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 128)

ฝ่ายละเวงเกรงผัวกลัวจะกลับ
แล้วคุมเชิงชิงจะจับเมื่ออัปจน

คอยกำกับเสกเป่าเป็นกำหน
พระต้องมนต์นางวันฟ้าลิ้มมาลี
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 176)

นางเชื้อคำตำราจึงลาพรต
ตั้งบวงสรวงดวงชาตาสุราลัย

ทรงเครื่องยศอย่างพราหมณ์ตามวิสัย
ให้เชือดแพะแกะไก่ไหว้เทวัญ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 300)

4.4 ความกตัญญู

ความกตัญญูรู้คุณเป็นคุณสมบัติที่มีอยู่ในตัวละครแทบทุกตัว ทั้งนี้เพราะค่านิยม
ดังกล่าว ได้รับการปลูกฝังมาเนิ่นนานในสังคมไทย ดังนี้

แม่นเอ็นดูก็จะอยู่สำนักนาย

ตัวไม่ตายก็ไม่ลืมพระคุณเลย
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 21)

แล้วเหลียวหลังมาอ่อนวอนโอรส

ขอแทนทดคุณท่านโดยสรวมา
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 240)

ไฉ่แม่คุณทุนกระหม่อมถนอมลูก
ได้สามปีชีวิตจะบรรลีย์

ไม่ต้องถูกหนักหนาอัชฌาสัย
มิทันได้แทนคุณกรุณา
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 308)

ทูลให้ทราบบาปบุญที่คุณโทษ
แม้ปลดปล่อยรอดตายไม่วายคิด

ท่านช่วยโปรดผ่อนปรนให้พ้นผิด
พระคุณติดก็จะต้องสนองคุณฯ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 268)

4.5 การมีวาจาสัตย์

ตัวละครในวรรณคดีต้นแบบยึดมั่นในเรื่องคำพูด และการรักษาสัญญา ดังนี้

นางพिंगคำทำงานอ่อนลอจวิต	ว่าน้องคิดว่าจะตรงไม่สงสัย
เมื่อสัญญาในทางที่กลางไพร	ไม่อาลัยแล้วเป็นชาตญาตวงศ์
จะโปรดเกล้าเข้ารีตฝรั่งด้วย	จึงเออวยออ่อนใจอาลัยหลง
แม้วงศามาประสพพบพระองค์	จะยุยงต่างต่างให้จางใจ
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 13)
ไม่เคยปดอดสูญอยู่ในใจ	แข็งฤทัยทูลความไปตามเกิน
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 201)
อันเรากับพระอภัยได้ให้สัตย์	ไม่ข้องขัดกันทุกสิ่งจริงเจ้าเอ๋ย
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 232)
อันรักษาสัตย์กัถเวที	ยอมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 232)
เมื่อรักหญิงทั้งสัตย์ตัดผู้ชาย	ไม่เสียดายคำแล้วก็แล้วไป
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 233)
เป็นความจริงสิ่งสัตย์บรรทัดเที่ยง	ไม่หลีกเลียงเลยพระองค์อย่าสงสัย
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 234)
น้องตั้งสัตย์ตัดขาดแล้วชาตินี้	อันสามีชีขลาดไม่ปรารถนา
จะขออยู่ผู้เดียวด้วยลูกยา	เป็นสัจจาใจจริงทุกสิ่งเคยฯ
	(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 251)

แม้พระองค์ทรงสัตย์สันตติเตียง
ให้เห็นจริงสิ่งสัตย์สวัสดิ์

จะโลมเลียงแล้วไม่อาจขวางหนี
ไม่มีที่กีดขวางเหมือนอย่างนั้น
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 453)

เราชนะจะเอาสัตย์ปฏิญาณ

แล้วปล่อยไปไม่สังหารผลาญชีวา
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 479)

เมื่อแรกพบคบค่านึกว่าดี

เพราะพระพี่ให้สัตย์ปฏิญาณ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 5)

เพราะพาซื้อถือสัตย์ปฏิญาณ

จึงเสียด่านบ้านเมืองขุนเคืองใจ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 6)

พระรักใคร่ใจน้องยังครองสัตย์

ไซ้จะขัดคิดอาจขวางหนี
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 7)

สักแสนปีมิได้ร้างให้ห่างเชย

ไม่ละเลยลืมสัตย์ปฏิญาณ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 8)

นี่เนื้อเคราะห์เพราะซื้อด้วยถือสัตย์

สารพัดเนื้อตัวก็มัวหมอง
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 13)

แล้วองค์พระอภัยจึงให้สัตย์

ไม่ข้องขัดซึ่งเคียดคิดเดียดฉันท

จะปกครองสองนางด้วยทางธรรม์

จนถึงวันเวลาชีวาวาย

สุมาลีศรีสวัสดิ์ให้สัตย์บ้าง

ไม่โกรธนางฝรั่งสิ้นทั้งหลาย

จะรักใคร่ให้เหมือนญาติไม่คลาดคลาย

ขอถวายสัจจาเหมือนพาทิ

ฝ่ายละเวงเกรงกราบไม่หยาบหยาม

ข้าสิ้นความแค้นพระมเหสี

จะสู้ซื้อถือสัตย์สวัสดิ์

หมายเหมือนพี่ร่วมครวญจนบรรลัยฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 181)

เคยถือน้ำทำสัตย์ปฏิญาณ

กินเมืองด่านแดนประเทศเขตนคร

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 281)

4.6 การรักษนวลสงวนตัวของสตรี

กรอบประเพณีโบราณที่กำหนดไว้ประการหนึ่งซึ่งปรากฏในวรรณคดีต้นแบบคือ การรักษนวลสงวนตัวและรักษาเกียรติยศของสตรี ดังที่นางสุวรรณมาลียึดมั่น แต่เมื่อเกิดปัญหาจาก พระอภัยมณีที่ไม่ยอมตัดสินใจให้เด็ดขาด ทำให้นางเสียใจมาก เพราะนอกจากจะเสียหน้า แล้วยัง เสียคำพูดที่แจ้งแก่ศรีสุวรรณไปก่อนหน้านั้นว่าตนเป็นชายาของพระอภัยมณี ดังนี้

นางกอดบุตรสุดซิ่นสะอื้นให้	เหลืออาลัยแล้วพ่อคุณของแม่เอ๋ย
เหมือนหญิงร้ายชายซังไม่หวังเซย	จะเหงานงอญนุชย์ก็สุดอาว
ถึงม้วยแล้วแก้วตาอย่าปรารภ	จะขอพบสุดสวาทเหมือนมาดหมาย
ขอให้พ่อก่อเกิดกับร่างกาย	ได้กินสลายกษิรามารดาเดียว
เจ้ารักแม่แม่ก็รู้อยู่ว่ารัก	มิใช่จักลืมนคุณทำคุณเจียว
แต่เหลืออาวหลายสิ่งจริงจริงเจียว	เป็นหญิงเดียวชายสองต้องหมองมัว
เมื่อแรกเราเล่าบอกเขาออกอื้อ	อ้างเอาชื่อพระบิดาว่าเป็นผัว
ครั้นคู่เก่าเขามารับก็กลับกลว	เกล้งออกตัวให้มาถามว่าตามใจ
จึงเจ็บจิตคิดแค้นมั่นจะอยู่	ก็อดสูญเสียสัตย์ต้องดักษัย
กันแสงพลางทางสะอื้นขึ้นอาลัย	พระชลนัยน์ไหลซาบอาบพักตรา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 230)

ด้วยเป็นหญิงยังยากมาฝากรัก	สุดจะชักชายชิตพิศมัย
จนแสนโศกโรคไข้ระกำใจ	จะกลับไปลังการรักษากาย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 498)

ทั้งจะรับอับอายเป็นม่ายผัว

เหมือนหญิงชั่วอกซ้าเป็นน้ำหนอง

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 213)

4.7 ความรักในเกียรติและศักดิ์ศรี

ค่านิยมในเรื่องการรักษาเกียรติยศปรากฏชัดเจนในตอนที่พระอภัยมณีออกศึกกับกองทัพพอลา ที่แม้ว่าพระอภัยมณีจะสามารถเป่าปี่เพื่อสะกดทัพได้ แต่ด้วยความต้องการที่จะสร้างเกียรติให้ปรากฏ พระอภัยมณี จึงยินยอมให้เกิดการสู้รบขึ้น ดังนี้

ฝ่ายองค์พระอภัยวิไลลักษณ์
จะเป่าปี่มิให้สู้ดุดักดา
หนึ่งพวกเราเล่าก็รวมอยู่พร้อมพรั่ง
จะดูดีพี่น้องสองโอรส

เห็นศึกหนักนับแสนดูแน่นหนา
ก็เห็นว่าจะไม่ลือระบือยศ
แต่ลั่นวงรีเรียนวิชาได้ปรากฏ
ให้มียศเกียรติไว้ในไตรภพ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 394)

พระกริ้วกราดคาดโทษว่าโหดเขลา
อยู่ก็อายไพร่ฟ้าประชาชน

พื้กับเจ้านี้เห็นไม่เป็นผล
ผิดก็ดันดันไปในไพรวัน

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 7)

พระบิดุเรศขับไล่มิให้อยู่

ว่าเรียนรู้อำนาจวิชาดี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 9)

แต่เหลืออายหลายสิ่งจริงจริงเจียว

เป็นหญิงเดียวชายสองต้องหมองมัว

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 230)

พระเชษฐาว่าเจ้ายังเยาว์อยู่
เป็นชายชอบต่อสู้กับผู้ชาย

มิได้รู้จักการประมาทหมาย
ถึงวอดวายไว้ชื่อให้ลือชา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 476)

น้องหมายมาดชาตินี้ไม่มีผู้
พระก็ได้กลั่นน้องถูกต้องตัว

แม้มีคู่ก็ให้เห็นว่าเป็นผู้
โดยชั้นชัวยังรักศักดิ์ศรี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 507)

เสียดายเหลือเชือกษัตริย์ชาติยวงค์

ไม่ดำรงรักศักดิ์รักแต่ตัว

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 145)

แม้รบเราเผาเมืองให้เลื่องลือ

ทั้งฝีมือความคิดวิทยา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 272)

พระฤาษีมิได้ทำให้จำววย
หวังจะใคร่ไว้อื้อให้ลือชา

ผู้ตายด้วยชายพัศตรนั้นหนักหนา
พระฤาษีจงสำราญผ่านบุรี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 291)

4.8 การถือคตินิยมโบราณ

การถือคติคำสอนโบราณ มีปรากฏในเหตุการณ์ตอนต่าง ๆ ดังนี้

จะพูดจาสารพัดปาหัดยั้ง
แม้หลับนอนผ่นพันที่ภัยพาล

จนลูกนั่งน้ำท่ากระยาหาร
อดบันดาลโกรธซึ่งจึงสบาย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 2)

คำโบราณท่านว่าอย่าละโมภ

ถ้าหลงโลกลาภน้อยจะพลอยหาย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 89)

คำผู้ใหญ่อยอมว่าข้าเป็นการ

ยิ่งเนิ่นนานก็ยิ่งเห็นจะเป็นคุณ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 90)

ผิดธรรมเนียมเจียมตัวกลัวนินทา

เมื่อเป็นข้าหรือจะเรียงเคียงบรรทม

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 97)

จริงนะแม่แต่โบราณท่านยอมว่า
เทพไทให้คุณแล้วบุญมี

เทวดาให้ทุกซึกกระหรี
สุดแต่ที่บุญกรรมได้ทำมา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1, หน้า 201)

แม่นทรงศักดิ์รักโฉมประโลมสวาท
ก็ผิดอย่างทางทำเนียบประเพณี

ไม่เลียงปราชญ์ไว้บำรุงซึ่งกรุงศรี
เห็นคนดีจะไม่มาสาภิภักดี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 275)

ประเพณีตั้งให้หลังหัก
จะเข้าไปถึงน้ำมีกำลัง
อันแม่ทัพจับได้แล้วไม่ช้า
ต้องดำรับจับให้มันคั่นให้ตาย

มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
เหมือนเสือขังเข้าถึงดงก็คงร้าย
ไปข้างหน้าศึกจะใหญ่ขึ้นใจหาย
จะทำภายหลังยากลำบากครัน

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 327)

ภุมรินบินเกล้าแม่เจ้าของ
อันน้ำตาลหวานวางไว้ข้างมด
แต่เท้ามีสี่เท้ายังก้าวพลาด
คำโบราณท่านว่าไว้เป็นครู

ไม่ปกป้องดอกดวงจะร่วงหมด
มดจะอดได้หรือน้องตริกตรองดู
จะเสียชาติเสียยศได้อดสู
เจ้าจงอยู่สอนสั่งระวังระไว

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 325)

4.9 ความกล้าหาญ

ค่านิยมในด้านความกล้าหาญมีปรากฏ ดังนี้

พระอนุชาว่าพี่นี้ขี้ขลาด
แม่นซึ่งวังยังไม่บรรลัณลาญ

เป็นชายชาติข้างงาไม่กล้าหาญ
ก็เชรชานชอกซอนลัญจรไป

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 7)

เจ้าให้สกันนั้นว่าคำของอำมาตย์
กลัวเหนียวยากอยากจะใคร่ได้สำราญ

เหมือนสตรีขี้ขลาดไม่อาจหาญ
อยู่เรือนบ้านกอดกันกับภรรยา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 342)

4.10 ความเมตตากรุณา

ความเมตตากรุณาเป็นค่านิยมอีกประการหนึ่งที่ปรากฏในวรรณคดีต้นแบบ ดังนี้

เราจับได้ไม่ฆ่าเพราะการุญ

จะทำคุณคืนให้ทั้งไพร่พล

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 290)

5. กวีวิจารณ์

กลอนนิทานเรื่อง พระอภัยมณี นับว่าเป็นวรรณคดีคู่กับชื่อเสียงของสุนทรภู่ เนื่องจากมีผู้นิยมอ่านมากและมีถ้อยคำสำนวนที่กลายเป็นสำนวนสุภาษิตติดปากผู้อ่านจำนวนมาก (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างอิงจาก บรรเทา กิตติศักดิ์, 2529. หน้า 206)

กวีวิจารณ์ในวรรณคดีเรื่อง พระอภัยมณี ที่ได้รับการยกย่องและนำมาอ้างอิงกันอยู่เสมอ และบางส่วนก็กลายเป็นที่มาของสุภาษิตที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน กวีวิจารณ์ของสุนทรภู่ที่ได้ประพันธ์ไว้ในเรื่อง พระอภัยมณี มีหลากหลายแง่มุม ดังนี้

5.1 กวีวิจารณ์ด้านการดำเนินชีวิต

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
ถึงเถาวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด

มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ก็ไม่คิดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 309)

การินทาเกลเหมือนเหน้า

ไม่ชอกช้ำเหมือนเอามีดมากัดหิน

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 94)

ประเวณีตั้งให้หลังหัก
จะเข้าใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง

มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
เหมือนเสือขึงเข้าถึงดงก็คงร้าย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 327)

โบราณว่าสี่เท้ายังก้าวพลาด

เป็นนักปราชญ์แล้วยังรู้พลั้งผิด

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 295)

จะดูว่าตัวดีก็ทีหาง
แม่ดูยางหางต้นหล่นกระเด็น

จะดูนางดูแม่เหมือนแลเห็น
ก็จะเป็นเช่นเหล่าตามเผ่าพันธุ์
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 325)

คำโบราณท่านว่าซ้ำเป็นการ

ถึงจะนานก็เป็นคุณอย่าว่านวาย
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 363)

เมื่อตัวดำน้ำใจจะไผ่สูง
ต้องซบผอมกรอมใจด้วยไกลกัน

เหมือนนกยูงมุ้งเมฆเมืองสวรรค์
ด้วยหมายมั่นมุ่งมิตรให้ผิดทาง
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 35)

หลงอะไรจะเหมือนหลงทรงมนุษย์
จนลืมตัวมัวหมองเพราะต้องตา

ที่โศกสุดเศร้าแสนเสนาหา
ต้องตรึกตราตรอมจิตเพราะปิดความ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 45)

จึงแกลังตรัสตัดคำว่าธรรมดา
ที่รักกันสรรเสริญเจริญดี

วิสัยสามัญทั่วทุกตัวคน
ที่ซึ่งนิทาแถลงทุกแห่งหน
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 279)

คำโบราณท่านผูกว่าลูกเขย
ญาติกาสามีกับพี่สะใภ้

ไม่ชอบเลยกับพ่อตาอย่าสงสัย
เล่าก็ไม่ชอบกันเป็นมันคง
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 13)

อันโลกก็มีต้องสอนเหมือนกลอนเพลง

มันเป็นเองในอารมณ์ใคร่ชมชม
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 85)

อันต่อตีมีแต่แพ้ชนะ

มิใช่จะเสียชาติวาสนา
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 290)

อันเกิดมาสามัญเป็นอันขาด

ย่อมรักชาติซึ่งไม่มีเสมอ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 342)

5.2 กวีวิจารณ์การศึกษาหาความรู้

พระเชษฐาว่าจริงแล้วเจ้าพี่

วิชามีแล้วใครไม่ชมเหง

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 3)

รู้สิ่งใดไม่สู้วิชา

รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 309)

5.3 กวีวิจารณ์ด้านพุทธปรัชญา

อันกำเนิดเกิดมาในหล้าโลก

สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่างสงสัย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 17)

คือรูปปรสกลันเสียงเคียงสัมผัส
ครั้นระบับดับขันธสันดาน

ที่คฤหัสถ์หวงแหนไม่แก่นสาร
ย่อมสาธารณเปื้อนนำเสียเปล่าตาย

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 159)

คือรูปปรสกลันเสียงไม่เที่ยงแท้
ความตายหนึ่งพึงให้เห็นเป็นประธาน
จึงบ้านเมืองเคื่องเขญถึงเช่นนี้
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้เจ้าตาย
หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขาคืน
หนึ่งทำชั่วคู่เขาเล้าลามก
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท
ใครสตัยซื่อถือนั่นในขันตี

ย่อมเฒ่าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
หวังนิพพานพ้นทุกข์สันทุกสบาย
เพราะโลกีย์ต้นหาพาฉิบหาย
จะตกอบายภูมิขุมนรก
มาชมขึ้นข้อฉลคนโกหก
จะตายตกในกระโหลกเวจี
ใครทำขาดศีลห้าสิ้นราศี
จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 180)

อันบุญพี่ที่ได้บวชบำเพ็ญทาน
พี่แบ่งให้มฤกลเจ้าพันทุกข์
จริงนะแม่แต่บุราณท่านย่อมว่า
เทพไทให้คุณแล้วบุญมี

สร้างสมภารภาวนามาทุกวัน
เกิดสมสุขสู่สถานพินามสวรรค์
เทวดาให้ทุกข์จุกกระหรี
สุดแต่ที่บุญกรรมได้ทำมา

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 214)

5.4 กวีวิจารณ์ด้านความรัก

พี่ขอฝากความรักที่หนักอก
ถึงม้วยดินสิ้นฟ้าแลสาคร
ขอฝากความเสนาหาสาพิภักดี
ถึงตัวไปใจอยู่เป็นคู่เซย

ช่วยปิดปากไว้แต่ในน้ำใจสมร
อย่าม้วยมรณนี้มิตรพี่เลย
ภิรมย์รักร่วมเรียงเคียงแขนง
เมื่อไรเลยจึงจะสมอารมณ์เรียนฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 71)

ถึงม้วยดินสิ้นฟ้ามหาสมุทร
แม่เกิดในใต้หล้าสุธาธาร
แม่เนื้อเย็นเป็นห้วงมหรณพ
แม่เป็นบัวตัวพี่เป็นกุมรา
เจ้าเป็นถ้ำอำไพขอให้พี่
จะติดตามทรมสงวนนวลละออง

ไม่สิ้นสุดความรักสมัครสมาน
ขอพบพานพิศวาสไม้อคลาดคลา
พี่ขอพบศรีสวัสดิ์เป็นมัจฉา
เซยผกาโกสมปทุมทอง
เป็นราชสีห์สมสู่เป็นคู่สอง
เป็นคู่ครองพิศวาสทุกชาติไป

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 8)

เหมือนหนึ่งน้องต้องศรเสียบสลัก
พี่ช่วยถอนศรโคกที่เสียบใจ

จะอุดชาก็ไม่อาจจะหวาดไหว
น้องจะได้ผ่อนพ้นทรมมาฯ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 46)

จะสอนสิ่งสิ่งเดียวเกี่ยวผู้หญิง
ให้หวานหวานไว้สักหน่อยค่อยสบาย

ถ้าถึงจริงก็มักซ้ำประดาหาย
นี่แยบคายเจ้าชู้แต่บุราณ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 46)

ถึงแสนรู้ผู้หญิงเข้าสิงสู่
จะรบศึกนี้ไม่เห็นเป็นไรนัก

ก็เสียรู้แสนรักดังศรปัก
แต่รบรักเรานี้คิดอึดอัดใจ
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 502)

ด้วยวิสัยในประเทศทุกเขตแคว้น
อันความจริงหญิงก็ม้วยลงด้วยชาย

ถึงโกรธแค้นความรักย่อมหักหาย
ชายก็ตายลงด้วยหญิงจริงดังนี้
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 15)

ว่ารักนักมักหน่ายมักหายรัก

ถ้าคิดนักมักงมงายหลงไหล
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 30)

เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก
ครั้นจิตจางห่างเหินไปเนิ่นนาน

แต่น้ำผักต้มขมขมว่าหวาน
แต่น้ำตาลก็ว่าเปรี้ยวไม่เหลือขแล
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 31)

อันอดอื่นหมิ่นแสนทั้งแดนไตร
แต่ครั้งนี้ที่จะอดซึ่งรสรัก

พื๊ดได้อยู่ดอกด้วยนอกกาย
สุดจะหักห้ามสวาทไม่ขาดหาย
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 100-101)

อันโคกอื่นหมิ่นแสนในแดนโลก
ถึงเสียทองของรักสักเท่าตัว

มันไม่โคกลึกซึ่งเหมือนหึงผัว
ค่อยยังชั่วไม่เสียตายเท่าชายเขื่อน
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 112)

จะเรียนรำทำอะไรไม่ลำบาก

มันยอดยากอย่างเดียวเกี่ยวผู้หญิง
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 202)

อดอะไรจะเหมือนอดที่รสรัก
ไม่เห็นรักหนักดินในวิญญาณ

อกจะหักเสียด้วยใจอาลัยหา
จะเป็นบ้าเสียเพราะรักสลักทรวง
(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 2. หน้า 240)

5.5 กวีวิจารณ์ด้านการครองเรือน

แล้วลูปหลังสั่งสอนประสาหญิง
จะจำไกลไปอยู่ด้วยคู่ครอง
อย่าถือองค์งลักษณะว่าอัคเรศ
ต้องซื่อตรงจงรักด้วยภักดี
ถ้าเรอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ
อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล
เมื่อคราวทุกข์ปลุกให้พระทัยขึ้น
ราชการภารธุระอย่าละเมิน
อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ
ผัวยิ่งรักหนักหนักยิ่งกลัว

แม่งามยิ่งยอดสตรีไม่มีสอง
อย่าให้ซ่องเคืองอัชฌาพระสามี
แม่ดวงเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี
ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ประณตนอบโอนอ่อนค่อยผ่อนผัน
อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
อย่าเร่งรีนเรศร้างท่าห่างเหิน
จึงเจริญราศีไม่มีมัว
รักษาสัตย์สุ่ม้วยอยู่ด้วยผัว
อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ

(สุนทรภู่, 2544. เล่ม 1. หน้า 102)